

имидж заведення как учреждения во внешнем пространстве и внутренний психологический микроклимат в коллективе, а значит и творчество учащихся и педагогов. Доказана необходимость соблюдения принципа диалогического взаимодействия между всеми участниками учебно-воспитательного процесса, а именно между руководителем учебного заведения и: новыми Государственными стандартами начального образования и базового полного общего среднего образования; методическим кабинетом учебного заведения; методическим кабинетом / научно-методическим центром управления / отдела образования и науки; заведениями последипломного педагогического образования; директорами других учебных заведений; родителями; социумом.

Ключевые слова: руководитель учебного заведения, деятельность, управление, современное образовательное пространство, инновационный подход, принцип диалогического взаимодействия.

Svirgevskiy M. The Activities of the Head of the Academic Institution in Modern Educational Environment

The article states the relevance of the issue of clarifying the peculiarities of activities of the head of the academic institution in the modern educational environment and his managerial competencies; it analyses features of the modern leader viewed as a manager, able to be flexible with innovations, to be professional and to fulfil his functional duties effectively, since this defines the image of the educational institution in the outer environment and the staff psychological microclimate, which in its turn influences the creativity of both teachers and pupils. It is proved that the management of the modern educational institution should be accomplished on the basis of innovative strategies according to the principles of constant development, as innovative management is a stable set of actions aimed at defining the goals of the institution's development, reasoning and making decisions concerning the implementation of innovative ideas, the organization of innovative activities, motivation and stimulation of the innovative process subjects. All these principles of innovative management are characterised on the management example of Municipal Institution of Vinnytsia City Council Humanitarian Gymnasium № 1 named after Pyrohov. The article also states the necessity to stick to the principles of mutual interaction between all the participants of the educational process: the head of the educational institution, the new State Standards of primary education and basic and complete general secondary education, methodical department of the educational institution; methodical and scientific/methodical management center, science and education department, postgraduate education institutions, heads of other teaching institutions, parents and society.

Key words: the head of the educational institution, activity, management, modern educational environment, innovative approach, the principle of mutual interaction.

Стаття надійшла до редколегії 31.01.2018

УДК 378:371.146+371.132

Наталія СЕНЧИНА

аспірантка кафедри теорії та методики дошкільної освіти
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»,
м. Одеса, Україна
e-mail: natalias.2017y@gmail.com

ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ВЧИТЕЛІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

У статті на основі аналізу специфіки професійної діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей визначено зміст, сутність та структуру їхньої педагогічної рефлексії. Педагогічна рефлексія трактується як механізм професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється в здатності вчителя займати аналітичну позицію до своєї професійної діяльності і себе як її суб'єкта. Виокремлено та обґрунтовано компоненти педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей: інтелектуальний (пов'язаний з усвідомленням власних інтелектуальних якостей і управлінням когнітивними ресурсами), діяльнісний (спрямований на вивчення, аналіз, переосмислення традиційних та інноваційних підходів до планування, здійснення, оцінки і коригування власної педагогічної діяльності), особистісний (міститься у визначенні «образу Я» як узагальненої системи уявлень про себе), міжособистісний (полягає в усвідомленні вчителем того, як його сприймають, оцінюють, ставляться до нього інші («Я-очима інших»)).

Ключові слова: вчителі гуманітарних спеціальностей, педагогічна рефлексія, зміст, структура, інтелектуальний, діяльнісний, особистісний, міжособистісний компоненти.

Мінливому сучасному суспільству необхідна нова освіта, новий педагог, здатний оперативіно реагувати на зміни, модифікувати власну професійну діяльність у напрямку максимальної її адекватності вимогам сьогодення. Пошук рішення проблем професіоналізму педагога був традицій-

но пов'язаний із поняттями професійної готовності, компетентності, кваліфікації, які здебільшого визначалися вмінням педагога організувати свою діяльність на основі готових інструкцій і висновків з позицій споживача наукових досягнень і відомого педагогічного досвіду. Натомість

сучасна освітня практика свідчить про потребу в педагогах, що є активними суб'єктами педагогічної діяльності, здатні до проектування освітньої діяльності учнів і власного професійного зростання, володіють розвиненими механізмами аналізу свого педагогічного досвіду, педагогічною рефлексією.

Відомо, що вчитель не може працювати, не аналізуючи свою діяльність. Ми поділяємо погляди В. Загвязинського, В. Сухомлинського, Т. Шамова, які вбачають резерв професійного зростання педагога в постійному прагненні до аналізу своєї діяльності, в розвитку дослідницької позиції. Самоаналіз і самооцінка вчительської праці безпосередньо пов'язані з необхідністю діагностики педагогічної діяльності вчителя як основи його вдосконалення, що відзначають О. Бодальов, В. Вершловський, Н. Кузьміна, А. Маркова, Г. Романова та ін. У роботах Н. Деньги, В. Семиченко, С. Степанова, І. Стеценко та ін. стверджується, що формування в педагога рефлексивної позиції допомагає долати стереотипи поведінки, спілкування, мислення і діяльності. Водночас у вітчизняній педагогіці відсутні наукові праці, присвячені визначенню змісту та структури педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей. Актуальність окресленої теми та її недостатня розробленість зумовили постановку мети статті: визначення змісту та структури педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей.

Досягнення поставленої мети потребує, з одного боку, аналізу професійної діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей та виявлення тих специфічних її аспектів, що позначаються на природі їх рефлексії, а з іншого боку, дослідження поглядів науковців (філософів, психологів, педагогів) на зміст, функції та види педагогічної рефлексії.

Насамперед відзначимо, що сучасна педагогічна практика характеризується зміною освітньої парадигми з когнітивно зорієнтованої на особистісно зорієнтовану. В основі останньої лежить гуманістичний підхід (В. Вернадський, І. Зязюн, М. Левківський, А. Маслоу, Г. Сагач, Г. Сухобська), що орієнтує освітній процес на розвиток індивідуальних і творчих знань і вмінь; сприяє формуванню механізмів самоосвіти, самовиховання, самостійного пошуку відповідей або рішень педагогічних задач із максимальним урахуванням індивідуальних здібностей і можливостей кожної особистості (І. Зязюн). Основними ознаками гуманістичного підходу, зазначає М. Радішевська, є: творчий розвиток особистості; активізація психічних, психологічних, комунікативних здібностей; орієнтація на емпіричний і соціокультурний досвід особистості [7, 28]. Завдання гуманітарної освіти полягає у формуванні особистості, інтелігента і фахівця міжнародного рівня.

Особливі функції в реалізації гуманітарної освіти покладаються на вчителів гуманітарних

спеціальностей. Для визначення гуманітарних спеціальностей за основу обрано термін, запропонований у положеннях Концепції гуманітарної освіти: гуманітарні спеціальності передбачають вивчення психолого-педагогічних, філологічних, культурологічних, історичних, соціологічних, філософських, політологічних, екологічних, українознавчих, правознавчих дисциплін [5].

Аналізуючи сутність професійної підготовки майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у закладах вищої освіти, М. Радішевська доходить висновку, що вона спрямована на підготовку компетентного фахівця, здатного до здійснення фахової діяльності, яка ґрунтується на принципах гуманізму, особистісно зорієнтованого підходу, взаємодії, полікультурності, єдності теоретичних і практичних знань, системності й цілісності в накопиченні професійного досвіду, безперервного самостійного зростання, професійної і особистісної мобільності, гнучкості, адаптивності, зворотного зв'язку і рефлексії щодо рівня та якості досягнутих результатів [7, 38].

Педагогічну рефлексію академік І. Зязюн розглядає як таку, що впорядкована досвідом викладача, змістом і обставинами діяльності [3]. Тобто наголошується на необхідності усвідомлення специфіки професійної рефлексії. Педагогічна рефлексія вчителя зумовлена метою, змістом, засобами та методами викладання різних предметів. Важливим складником професійної педагогічної рефлексії вчителя гуманітарних спеціальностей виступають його мотиви в здійсненні професійної діяльності, цінності, якими він керується, а також характерні професійно значущі якості. Оскільки гуманітарні дисципліни, на відміну від точних наук, передбачають можливість одночасного існування багатьох думок та поглядів на проблему, що часто суперечать один одному, вчителі гуманітарних спеціальностей повинні бути відкритими до нестандартного мислення учнів, уміти приймати різні суперечливі думки, що висловлюються учнями, бути толерантними та неупередженими, обговорюючи різні культури, неоднозначні випадки зі світової літератури, історії тощо. М. Радішевська відзначає, що діяльність вчителя-гуманітарія зорієнтована на пізнання особистості учня, його внутрішнього світу та індивідуальних здібностей, сфокусована на багаторівневій взаємодії на рівні суб'єкт-суб'єктного спілкування та на рівні обміну інформацією при вирішенні поставлених завдань освітнього процесу, на рівні міжособистісних взаємовідносин (у межах парного, групового, командного режимів роботи учнів) [7, 49–50]. В. Падерно акцентує на тому, що для вчителів гуманітарних спеціальностей особливої ваги набувають комунікативні вміння, адже більшість матеріалу учні засвоюють через усне або писемне спілкування з учителем. Мовлення

вчителя гуманітарних спеціальностей стає для учнів взірцем для наслідування, відповідно, вчитель повинен мати багатий словниковий запас, уміти чітко та однозначно висловлювати свою думку, мотивувати учнів до здійснення певних навчальних дій та організувати процес навчання таким чином, щоб учні не тільки засвоювали навчальний матеріал з предмета, але й мали можливість практикуватися в монологічному та діалогічному мовленні, вчилися структурувати власні висловлювання відповідно до умов та мети комунікації [6]. Ж. Ковалів, досліджуючи індивідуальний стиль професійної діяльності вчителя гуманітарних дисциплін, виокремила в його структурі кілька компонентів: мотиваційний, який виявляється в чітко сформованій професійній позиції, у мотиваційній спрямованості і самопізнанні; комунікативний, що складається із комунікативних, прагматичних, мовних умінь, із емоційної культури та здібностей до встановлення контакту і розвитку комунікабельності; творчий, що реалізується у творчому мисленні, уяві, спостережливості, пошуку нових способів здійснення професійної діяльності [4, 48–50]. Зазначене повинне враховуватися у визначенні змісту і структури педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що рефлексія є міжнауковим феноменом. У контексті філософсько-методологічної проблематики рефлексія трактується як здатність розуму і мислення звертатися до себе; як діалектична методологія пізнання; феномен свідомості, виділення людиною себе з довколишнього світу; компонент методологічної культури, здатність до наукового оновлення і критичного осмислення. З позиції психології рефлексія розглядається в контексті розвитку особистості як функція, що збагачує уявлення про особистість у життєдіяльності людини; смислова сфера та механізм утворення особистісної культури.

Трактування сутності феномена «педагогічна рефлексія» в наукових джерелах свідчить, що воно різноаспектне і варіюється відповідно до того, в якій предметній області дослідники концентрують коло своїх наукових інтересів (професійне мислення, професійне спілкування, професійна діяльність, особистість професіонала, професійний досвід); які суб'єкти педагогічного процесу розглядаються (педагог, учень і т. ін.). Педагогічну рефлексію трактують як джерело теоретичного педагогічного знання (М. Захарченко); як будь-яку іншу професійну рефлексію, але в області, що пов'язана з педагогічною діяльністю, зокрема, з власним педагогічним досвідом (Б. Вульф, В. Харькин); як здатність педагога перебувати в аналітичній позиції до своєї діяльності (А. Бізяєва,

Ю. Кулюткин); як пізнання вчителем свого внутрішнього світу, аналіз власних думок, дій, переживань щодо професійної діяльності, усвідомлення того як його сприймають учні, колеги, інші суб'єкти спілкування (М. Дьяченко, А. Маркова); як компонент соціально-перцептивних здібностей педагога, що забезпечують процес адекватного сприйняття вчителем своїх учнів (С. Кондратьєва, Н. Кузьміна, А. Реан).

Розмаїття підходів науковців до поняття педагогічної рефлексії підштовхує до висновку, що необхідна не конкуренція дефініцій поняття, а єдине розуміння сутності феномена в сучасному освітньому просторі з позицій поліпарадигмального (інтегрального) бачення проблеми. Поліпарадигмальність означає відкритість дослідника до різних бачень проблеми рефлексії в освіті. Важливо лише за будь-яких варіантів і трактувань зберегти його сутнісну настанову, головний критерій, який полягає в затребуваності особистісного рефлексивного прояву в усіх ситуаціях освітнього процесу, в усій багатогранній діяльності педагога. Зазначене уможливило висновок, що педагогічна рефлексія є механізмом професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється в здатності вчителя займати аналітичну позицію до своєї професійної діяльності і себе як її суб'єкта. Чинником, який стимулює «запуск» рефлексії, на думку науковців (О. Анісімов, В. Метаєва, М. Уеллес), є утруднення в діяльності, при цьому основною психологічною складністю професійної рефлексії є «рефлексивний вихід» за межі власної діяльності, що вимагає додаткових процедур і додаткового логічного знання (Г. Щедровицький). Рефлексія пов'язана з прагненням педагога до аналізу, узагальнення, осмислення досвіду своєї діяльності, до її оцінки з позицій соціальної значущості, до конструктивного перетворення професійної діяльності й подальшого самовдосконалення. Такий аналітичний підхід, спрямованість учителя на «зворотний зв'язок», на вміння бачити й оцінювати отриману інформацію з позиції учня, на оцінку результативності та доцільності здійснених ним педагогічних впливів, способів вирішення педагогічних завдань є не тільки найважливішою умовою розвитку професіоналізму педагога, а й основою його педагогічної культури. Таким чином, сутність професійної педагогічної рефлексії – процес пізнання педагогом себе як професіонала, свого внутрішнього світу, аналіз власних професійно значущих якостей і знань, самооцінка і коригування власної професійної педагогічної діяльності, встановлення та підтримання міжособистісних стосунків (з учнями, колегами).

Відсутність єдиного підходу до розуміння рефлексії передбачає побудову різних класифіка-

цій її типів/видів. У більшості наявних концептуальних моделей рефлексії центральною ланкою є дослідницька позиція педагога, заснована на здатності інтегрувати свій досвід, теоретичні знання і професійно-соціальні ціннісні орієнтації. На основі цього положення виділяють такі види рефлексії, як прогностична, синхронна, ретроспективна, панорамна рефлексія на «себе», «на предмет», «на учня» (А. Бізяєва); логічна (рефлексія в області мислення, предметом якої є зміст діяльності індивіда), особистісна (рефлексія в області афективно-потребнісної сфери, пов'язана з процесами розвитку самосвідомості), міжособистісна (рефлексія щодо іншої людини, спрямована на дослідження міжособистісної комунікації) (Н. Гуткіна); смислова і предметна рефлексії (підставою для їх розрізнення є наявність / відсутність специфічних засобів і методів) (Г. Щедровицький); особистісна, інтелектуальна, кооперативна, комунікативна (С. Степанов, І. Семенов); особистісна (образ Я: реальний та ідеальний) і соціально-перцептивна (образ Я очима інших людей) (Б. Вульф); особистісна, інтелектуальна та діяльнісна (В. Метаєва).

Сутність рефлексії розкривається через функції, що є різноманітними і тісно взаємопов'язаними. Функції педагогічної рефлексії є властивостями, знання яких збагачує уявлення про неї і дозволяє її розвивати. Аналітична, контрольна і конструктивна функції педагогічної рефлексії спрямовані на аналіз, співвіднесення з еталоном особистісних і діяльнісних характеристик і, в разі необхідності, корекцію вжитих заходів.

Значна увага в педагогічних дослідженнях приділяється моделюванню структури педагогічної рефлексії. Зокрема, І. Стеценко розглядає поняття «педагогічна рефлексія» з позицій аспектно-діяльнісного підходу і виокремлює чотири аспекти педагогічної рефлексії: особистісний (усвідомлення самого себе), міжособистісний (комунікативна рефлексія – усвідомлення своїх дій через дії інших), предметно-функціональний (осмислення своєї діяльності) і методологічний (аналіз, оцінювання, власної наукової діяльності, коригування і застосування наукових теорій, концепцій) [11, 89]. Н. Деньга у структурі професійної рефлексії викладачів математичних дисциплін виокремлює: рефлексивно-мотиваційний (схильність до рефлексування, ціннісна орієнтація на розвиток професійної рефлексії, професійна мотивація), рефлексивно-когнітивний (володіння методикою математики; володіння змістом, класифікаціями, структурою, прийомами та засобами розвитку професійної рефлексії; володіння змістом та формами методичної роботи педагогічного коледжу), рефлексивно-діяльнісний (типові рефлексивні дії, рефлексивно-професійні дії викладача, розвиток професійної

рефлексії в методичній роботі), особистісний (індивідуальні особливості пізнавальної, емоційно-вольової сфери, характеру особистості, які слугують основою вироблення особистого стилю викладача) компоненти [2, 42]. Г. Біктагірова доходить висновку щодо таких структурних компонентів педагогічної рефлексії вчителя: теоретико-методологічний (знання та вміння щодо забезпечення рефлексивної діяльності); мотиваційний (інтерес учителя до педагогічної рефлексії, що забезпечує процес самопізнання, самоаналізу, самореалізації та самокорекції); ціннісно-смисловий (усвідомлення вчителем цінності своєї особистості і своєї професійної діяльності, критичне осмислення своєї діяльності і діяльності колег); емоційно-чуттєвий (емоційне ставлення та оцінювання вчителем особливостей самого себе); процесуально-діяльнісний (здатність вчителя здійснювати варіативно рефлексивну діяльність: виділяти протиріччя; систематизувати проблемну ситуацію; проектувати свій саморозвиток); дослідницький (уміння творчо вирішувати дослідницькі завдання в педагогічній ситуації, прогнозувати можливі труднощі учнів, застосовувати на практиці отримані знання) [1, 17-18].

В аспекті започаткованого дослідження, зважаючи на специфіку професійної діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей і їхні професійно значущі якості (відкритість до нестандартного мислення учнів, уміння приймати різні суперечливі думки, здатність бути толерантними та неупередженими; зорієнтованість на пізнання особистості учня, його внутрішнього світу та індивідуальних здібностей; особлива вага комунікативних та інтерактивних умінь; емоційна культура; здатність до встановлення контакту і розвитку комунікабельності; пошук нових способів здійснення професійної діяльності та ін.), виокремлюємо такі компоненти педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей: інтелектуальний, діяльнісний, особистісний, міжособистісний.

Зміст **інтелектуального компонента** педагогічної рефлексії розглядаємо у світлі уявлень про когнітивні процеси. Інтелектуальна рефлексія визначається як вміння суб'єкта оцінювати, виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії (В. Давидов). У формі інтелектуальної рефлексії людина осмислює предметності проблемної ситуації, що визначаються змістом завдання, і їх операціональні перетворення [10, 101].

Інтелектуальна рефлексія виявляється на рівні інтелектуального контролю. Вона пов'язана з усвідомленням власних інтелектуальних якостей, формуванням регулятивних розумових процесів і передбачає можливість довільного управління когнітивними ресурсами. Цей тип рефлексії,

за О. Самсоною, важливий для подолання проблем і труднощів, які виникають через невідповідність інтелектуальних стереотипів наявній ситуації. Її функція полягає в переосмисленні та перетворенні первісної моделі об'єкта в більш адекватну модель на основі нової інформації про нього [8], пошуку нестандартних рішень проблем і їх реалізації найбільш ефективним способом.

За змістом ситуацій, що підлягають рефлексії, і за процедурою самої рефлексії інтелектуальна рефлексія є «рефлексією рефлексії» (В. Метаєва). У цьому контексті важливим є усвідомлення вчителями гуманітарних спеціальностей сутності та володіння засобами розвитку професійної рефлексії, тобто усвідомлення рефлексії як професійно значущої якості вчителя; володіння змістом понять «рефлексія» і «педагогічна рефлексія»; знання сутності та структури професійної педагогічної рефлексії; обізнаність із методиками діагностики рівня розвитку рефлексії, методами індивідуального та колективного розвитку професійної педагогічної рефлексії і т. ін. Повнота й глибина знань вчителя про сутність рефлексії, її роль в особистісному і професійному розвитку людини становлять фундамент рефлексивних умінь. Предметом інтелектуальної педагогічної рефлексії вчителя гуманітарних спеціальностей виступають знання про об'єкти (зміст, методи, засоби, форми освітнього процесу з гуманітарних дисциплін, педагогічні технології, завдяки яким вони реалізуються) і способи оперування ними (знання гуманітарних дисциплін та методики їх навчання). Реалізація інтелектуального компоненту рефлексії забезпечується вмінням учителя визначати адекватність дібраної педагогічної технології завданням щодо гуманітарної освіти і розвитку школярів, оцінювати ефективність застосування педагогічної технології з погляду: 1) повноти, глибини й усвідомленості засвоєння учнями матеріалу з гуманітарних дисциплін; 2) психофізіологічних станів, що виникають в учнів на різних етапах освітнього процесу з гуманітарних дисциплін; 3) ступеня реалізації педагогічного потенціалу комплексу методів, засобів і організаційних форм для забезпечення гуманітарної освіти учнів.

Діяльнісний компонент педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей полягає в прагненні зрозуміти сутність педагогічних процесів і явищ, усвідомити закономірності перебігу педагогічної діяльності, правильно спланувати, організувати, оцінити і вчасно скоригувати свою роботу. Особливість цих дій – спрямованість на себе, вивчення рівня своєї педагогічної майстерності через усебічний аналіз діяльності, спрямованої на розв'язання завдань гуманітарної освіти школярів. Освітній процес як за змістом, так і за формами організації і проведення будується як процес розвитку.

Для визначення сутності діяльнісного компоненту педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей доцільно проаналізувати уявлення про структуру педагогічної діяльності. Згідно з Л. Мітіною, у ній виокремлюються три основні компоненти: 1. Педагогічні цілі і завдання. 2. Педагогічні засоби і способи вирішення поставлених завдань. 3. Аналіз і оцінка педагогічних дій. Відповідно до описаної структури педагогічної діяльності вчителя (мета – спосіб – результат), припускаємо, що вчитель повинен здійснювати рефлексію таких компонентів: 1) проектувально-конструктивних одиниць діяльності (цілі, завдання, плани та ін.); 2) організаційно-управлінських сторін діяльності (способи і форми педагогічної діяльності); 3) процесуально-результативних аспектів діяльності (результати і наслідки діяльності).

Рефлексивна діяльність при цьому реалізується шляхом виконання вчителем низки рефлексивних операцій і дій (аналіз, диференціація, порівняння, висловлення сумнів, висунення гіпотез, постановка питань (самому собі), уточнення, пошук причин явищ, отримання зворотної інформації тощо) та застосування системи рефлексивних умінь. Саме рефлексивні вміння розглядаємо як системотвірний чинник розвитку педагогічної рефлексії. Кожний структурний елемент педагогічної діяльності забезпечується відповідними рефлексивними вміннями. На етапі цілепокладання рефлексія педагогічної діяльності вчителя гуманітарних дисциплін передбачає застосування вмінь аналізувати попередній досвід і оцінювати правильність формулювання цілей і завдань стратегіям освіти, тактикам конкретного освітнього етапу і життєвим умовам; визначати підстави для діяльності; коригувати цілі згідно з ціннісними вимогами до діяльності. Рефлексія способів діяльності реалізується шляхом застосування таких рефлексивних умінь: бачити проблему й добирати ефективні методи і засоби педагогічної діяльності; прогнозувати і здійснювати покрокову організацію діяльності; враховувати особливості взаємодіючих суб'єктів і умов, у яких протікає педагогічна ситуація; організувати рефлексивне управління освітнього процесу та ін. В аспекті результатів діяльності важливими для вчителя є вміння прогнозувати проміжні та кінцеві результати педагогічних дій; оцінювати значущість здійсненої педагогічної діяльності для досягнення тактичних цілей (уроку, теми, напряму освітньої діяльності тощо) і стратегічних цілей освіти; нести відповідальність за свою діяльність і т. ін.

Таким чином, діяльнісний компонент педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей полягає в умінні аналізувати, переосмислювати традиційні та інноваційні підходи до планування, здійснення і з'ясування ефективності педагогічної діяльності, а також об'єктивно оці-

нювати свою професійну підготовленість. Володіння цими вміннями важливе для вироблення вчителем індивідуального стилю педагогічної діяльності.

Вивчення **особистісного компоненту** рефлексії розширює уявлення про самосвідомість особистості, про можливості регулятивних механізмів особистісного зростання. Особистісна рефлексія розглядається як процес «переосмислення себе, диференціювання в кожному розвиненому та унікальному Я його різних підструктур: Я – фізичне тіло, Я – соціальна істота, Я – суб'єкт творчості та ін., а також інтеграція Я в неповторну цілісність» (І. Семенов, С. Степанов) [9]. Таким чином, результатом особистісної рефлексії вчителя виступає «образ Я» як узагальнена система його уявлень про себе, що утворюється як наслідок усвідомлення себе в трьох взаємодоповнювальних системах: педагогічної діяльності, педагогічного спілкування та особистісного розвитку. Здатність учителя аналізувати та оцінювати свої почуття, цінності, відносини, сильні та слабкі боки своєї особистості, ступінь їх відповідності професійним завданням педагога є важливим критерієм психологічної зрілості і чинником професійно-особистісного самовдосконалення.

Особистісний компонент педагогічної рефлексії вчителя гуманітарних спеціальностей відображає його схильність до рефлексування (прагнення самопізнання; здатність до оволодіння власними психоемоційними станами і поведінкою; здатність до саморегуляції і самоактуалізації) та спрямовує вчителя на застосування всіх відомих знань, способів і засобів розвитку власної професійної рефлексії; виявлення наполегливості і цілеспрямованості, залучення наявних вольових ресурсів в розвитку власної педагогічної рефлексії.

Міжособистісний компонент педагогічної рефлексії вчителя гуманітарних дисциплін визначає здатність до комунікації, взаємодії і співпраці, спроможність впливати на учнів і колег, прагнення й уміння подивитися на себе очима інших людей, оцінити себе з погляду інших і т. ін. Зазначений компонент охоплює вміння соціально-перцептивної, комунікативної та кооперативної рефлексії.

Соціально-перцептивну рефлексію розглядаємо як основу процесу пізнання вчителем суб'єктів педагогічної та професійної взаємодії. Вона полягає в переосмисленні педагогом уявлень і думок про учнів і колег, які в нього сформувалися у процесі спілкування і спільної діяльності, і реалізується через уміння висувати гіпотези про приховані цілі та мотиви поведінки іншої людини; передбачати її дії в певній ситуації; розкривати істотні суперечності особистості учня і визначати шляхи їх вирішення; аналізувати зміни особистості учня у зв'язку з умовами виховання; долати протиріччя між раніше

сформованою думкою про учня, колегу і новими фактами їхньої поведінки тощо. Істотним при цьому є прагнення педагога розібратися в істинних мотивах і причинах поведінки іншої людини. Ці прояви рефлексії в процесі пізнання вчителем учнів і колег здійснюються на тлі постійного самоаналізу і самоконтролю своєї думки про них і супроводжуються почуттям сумніву, прагненням проникнути в справжні причини і мотиви поведінки.

Кооперативна рефлексія реалізується в процесах спільної діяльності педагога та учнів і дозволяє проектувати колективну діяльність, узгоджувати спільні дії суб'єктів педагогічного середовища (І. Семенов, С. Степанов). Цей вид рефлексії необхідний у ситуаціях протиріччя раніше сформованих норм організації колективної взаємодії з умовами, які вимагають їх перетворення, і полягає в умінні вчителя оцінити самого себе як особистість і професіонала крізь призму взаємостосунків з колегами та учнівським колективом. Зазначене вміння, у свою чергу, тісно пов'язане з уміннями здійснювати діагностику рівня розвитку учнівського колективу; організовувати колективне цілепокладання; залучати учнів у спільну творчу діяльність; створювати сприятливі умови для розвитку їхніх особистостей; регулювати стосунки в колективі; формувати взаємну відповідальність і позитивні стосунки між учнями і т. ін.

Комунікативна рефлексія знаходить своє відображення в процесі педагогічного спілкування і полягає в усвідомленні вчителем того, як його сприймають, оцінюють, ставляться до нього інші («Я-очима інших»). Науковці (В. Агеев, Г. Андреева) зазначають, що рефлексія, яка здійснюється в процесі комунікації, являє собою своєрідний подвоєний процес дзеркальних відображень суб'єктами спілкування один одного, глибоке, послідовне взаємовідображення. Результатом комунікативної рефлексії вчителя є не просто знання чи розуміння учня, а розуміння самого себе через учня. Цей вид рефлексії є основою самокритичності педагога і дозволяє адекватно оцінити свої домагання та інші властивості. Комунікативна рефлексія вчителя впливає на формування його особистісної рефлексії, тобто на осмислення власної свідомості і своїх дій самопізнання. У свою чергу, особистісна рефлексія («Актуальне Я») як компонент професійного самопізнання, що спирається на комунікативну рефлексію («Рефлексивне Я»), робить значний вплив на регуляцію педагогічної діяльності. На основі взаємодії з іншими людьми, коли педагог намагається зрозуміти думки і дії іншого, оцінює себе очима іншого, він виявляється здатним рефлексивно ставитися до самого себе.

Таким чином, педагогічна рефлексія є механізмом професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється в здатності вчителя займати аналітичну позицію щодо своєї професійної

діяльності і себе як її суб'єкта. Її сутність полягає в пізнанні педагогом себе як професіонала. Зважаючи на специфіку професійної діяльності вчителів гуманітарних спеціальностей і їхніх професійно значущих якостей (відкритість до нестандартного мислення учнів, вміння приймати різні суперечливі думки, бути толерантними та неупередженими; зорієнтованість на пізнання особистості учня, його внутрішнього світу та індивідуальних здібностей; особлива вага комунікативних та інтерактивних умінь; емоційна культура; здат-

ність до встановлення контакту і розвитку комунікабельності та ін.), було виокремлено та обґрунтовано такі компоненти педогогічної рефлексії учителів гуманітарних спеціальностей: інтелектуальний, діяльнісний, особистісний, міжособистісний. Подальшого дослідження потребують питання розробки діагностувального інструментарію щодо виявлення рівнів сформованості педагогічної рефлексії вчителів гуманітарних спеціальностей, визначення і обґрунтування педагогічних умов її формування в умовах післядипломної освіти.

Список використаних джерел

1. Биктагірова Г.Ф. Дидактические условия развития педагогической рефлексии учителя в процессе повышения квалификации : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Г.Ф. Биктагірова. – Казань, 2004. – 21 с.
2. Деньга Н.М. Развитие профессиональной рефлексии преподавателей математических дисциплин у системы методической работы педагогического колледжа : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Н.М. Деньга. – Полтава, 2017. – 275 с.
3. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність : підручник (2-е вид., допов. і переробл.) / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос. – К. : Вища школа, 2004. – 422 с.
4. Ковалів Ж.В. Формування індивідуального стилю професійної діяльності майбутніх учителів гуманітарних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Ж.В. Ковалів. – Одеса, 2005. – 208 с.
5. Концепція гуманітарної освіти України. – К. : Генеза, 1997 – 14 с.
6. Падерно В.В. Формування професійної ідентичності в майбутніх учителів гуманітарних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / В.В. Падерно. – Миколаїв, 2017. – 237 с.
7. Радишевська М.М. Формування інтерактивної компетентності учителів гуманітарних спеціальностей в умовах професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / М.М. Радишевська. – Житомир, 2015. – 306 с.
8. Самсонова О.А. Модель інтелектуального типу рефлексії / О.А. Самсонова // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8084>
9. Семенов І.Н. Проблемы психологического изучения рефлексии творчества / Семенов И.Н., Степанов С.Ю. // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 171-173.
10. Степанов С.Ю. Проблема формирования типов рефлексии в решении творческих задач / Степанов С.Ю., Семенов И.Н. // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. – С. 36-42.
11. Стеценко І.А. Педагогіческая рефлексія: теорія і технологія розвитку : дис. ... док. пед. наук : 13.00.01 / І.А. Стеценко. – Таганрог, 2006. – 381 с.

References

1. Byktagyrova G.F. (2004). Dydaktycheskye uslovyja razvytyja pedagogicheskoy refleksyy uchytelja v processe povyshenija kvalyfykacyu [Didactic conditions for the development of teacher's pedagogical reflection in the process of professional development]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kazan': Kazan'SU [in Russian].
2. Den'ga N.M. (2017). Rozvytok profesijnoi' refleksii' vykladachiv matematychnyh dyscyplin u systemi metodychnoi' roboty pedagogichnogo koledzhu [Development of professional reflection of teachers of mathematical disciplines in the system of methodical work of the pedagogical college]. *Candidate's thesis*. Poltava: PoltavaNPU [in Ukrainian].
3. Zjazjun I.A. Kramushhenko L.V., & Kryvonos I.F. (2004). Pedagogichna majsternist' [Pedagogical skills]. Kyiv: Vyshha shkola [in Ukrainian].
4. Kovaliv Zh.V. (2005) Formuvannja indyvidual'nogo stylju profesijnoi' dijnal'nosti majbutnih uchyteliv humanitarnyh dyscyplin [Formation of the individual style of professional activity of future teachers of humanitarian disciplines]. *Candidate's thesis*. Odesa: SUNPU [in Ukrainian].
5. Konceptija humanitarnoi' osvity Ukrai'ny [The Concept of Humanitarian Education of Ukraine] (1997). – Kyiv: Geneza [in Ukrainian].
6. Paderno V.V. (2017). Formuvannja profesijnoi' identychnosti v majbutnih uchyteliv humanitarnyh dyscyplin [Formation of professional identity of future teachers of humanitarian disciplines]. *Candidate's thesis*. Mykolai'v: Mykolai'vNU [in Ukrainian].
7. Radyshevs'ka M.M. (2015). Formuvannja interaktyvnoi' kompetentnosti uchyteliv humanitarnyh special'nostej v umovah profesijnoi' pidgotovky [Formation of interactive competence of teachers of humanities in the conditions of professional training]. *Candidate's thesis*. Zhytomyr: ZhytomyrSU [in Ukrainian].
8. Samsonova O.A. (2012). Model' intellektual'nogo tipa refleksii [Model of intellectual type of reflection]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovanija – Modern problems of science and education*, 6. Retrieved from <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8084> [in Russian].
9. Semenov I.N., & Stepanov S.Ju. (1985). Problemy psihologicheskogo izuchenija refleksii tvorchestva [Problems of psychological study of the reflection of creativity]. *Voprosy psihologii – Questions of Psychology*, 5, 171-173 [in Russian].
10. Stepanov S.Ju., & Semenov I.N. (1982). Problema formirovanija tipov refleksii v reshenii tvorcheskikh zadach [The problem of formation of types of reflection in solving creative tasks]. *Voprosy psihologii – Questions of Psychology*, 1, 36-42 [in Russian].
11. Stecenko I.A. (2006). Pedagogicheskaja refleksija: teorija i tehnologija razvitija [Pedagogical reflection: theory and technology of development]. *Doctor's thesis*. Taganrog: TaganrogSPI [in Russian].

Сенчина Н. Г. Содержание и структура педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей

В статье на основе анализа специфики профессиональной деятельности учителей гуманитарных специальностей определено содержание, сущность и структуру их педагогической рефлексии. Педагогическая рефлексия трактуется как механизм профессионального самосовершенствования и самоактуализации, проявляющаяся в способности учителя занимать аналитическую позицию по отношению к своей профессиональной деятельности и к себе как ее субъекту. Выделены и обоснованы компоненты педагогической рефлексии учителей гуманитарных специальностей: интеллектуальный (связанный с осознанием собственных интеллектуальных качеств и управлением когнитивными ресурсами), деятельностный (направленный на изучение, анализ, переосмысление традиционных и инновационных подходов к планированию, осуществлению, оценке и коррекции собственной педагогической деятельности), личностный (содержащийся в определении «образа Я» как обобщенной системы представлений о себе), межличностный (заключающийся в осознании учителем того, как его воспринимают, оценивают, относятся к нему другие («Я-глазами других»)).

Ключевые слова: учителя гуманитарных специальностей, педагогическая рефлексия, содержание, структура, интеллектуальный, деятельностный, личностный, межличностный компоненты.

Senchina N. Content and structure of pedagogical reflection of teachers of the humanities

The relevance of the formation of reflection in pedagogical education is determined by the tendency to gradually replace the cognitively oriented (traditional) educational paradigm with the person-oriented (humanistic) one. Development of the reflection capacity helps teachers to find their individual style of professional activity, allows achieving an adequate professional and personal self-esteem, forms the ability to predict and analyze the results of their activity, and increases the level of their self-organization. Concept «reflection» in contemporary interpretations is viewed, as a form of theoretical activity of an individual that is directed at examining his/her own actions, feelings, and beliefs being the basis of activity. Pedagogical reflection is a type of professional reflection, but in the field of pedagogical activity. It is aimed at teacher's understanding own actions and beliefs in the field of professional activity and is the basis of personal and professional development. Pedagogical reflection performs analytical, control and constructive functions. They are aimed at analysis, correlation of personal and functional characteristics with the standard ones and, if necessary, correction the actions taken. Reflection is activated in case a teacher feels a difficulty or an obstacle in pedagogical activity. Components of pedagogical reflection of teachers of the humanities are highlighted and substantiated in the article: 1) intellectual component (related to teachers' awareness of their own intellectual qualities and self-management of cognitive resources); 2) activity component (aimed at studying, analyzing, rethinking of traditional and innovative approaches to planning, implementation, evaluation and correction of their own pedagogical activity); 3) personal component (aimed at determining «image of I» as a generalized system of ideas about oneself); 4) interpersonal component (refers to teachers' awareness of how they are perceived, evaluated, and treated by others («I in the eye of others»)).

Key words: teachers of the humanities specialties, pedagogical reflection, content, structure, intellectual, activity, personal, interpersonal components.

Стаття надійшла до редколегії 19.02.2018